Мені треба було на якийсь час сховатися. Я взяв селянський пашпорт, відповідно цьому одягся і поїхав.

Станція, де я вийшов, була маленька, старенька, як старовинна, дерев'яна сільська церковця. На станційному подвір'ї чекали пасажирів фурмани. Вони подивились на мене байдужими очима, зробивши мені цим тайну втіху.

Я вийшов у поле і з полегшенням провів поглядом поїзд, що тікав у жовто-синю далечінь. Тепер, принаймні на цю ніч, можна було бути спокійним, її я постановив провести в першому селі, в якій-небудь клуні, на весняному, запашному, як чай, сіні, про себе показуючи язика всім тим, кому дуже хотілося знати, де я.

Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів. Над моєю головою, вирисовуючи незримі вісімки, кружляла зграя веселих вечірніх мушок. Десь збоку внизу сочно чиркала коса, і звідти віяло вогким, густим духом свіжокошеного сіна.

Я веселіше підтягнув на плечі клунок, поправив солдатського картуза, якого на мене начепили для поважнішої конспірації, і, стараючись ступати в такт косі, бадьоро пішов уперед.

Несподівано сажнів за п'ятнадцять переді мною я побачив чоловіка. Де він був десі, я не міг збагнути: дорога ніби весь час була порожня.

Подорожній щось робив ідучи: витирався чи сякався безперестанку. Посувався він помалу, ступаючи важко й розмірене, немов несучи на плечах відро з водою. Часом він устромлявся в кругле червоне лице місяця, що сходив над далекою смугою лісу й був подібний до червонопикої баби, яка цікаво приглядається до чогось з-за свого тину. Тоді контури подорожнього ставали чіткими й темними.

Я надав ходи, — удвох веселіше йти. Але чоловік ніби знав, що я рішив його наздоганяти, взяв і сів під хлібом.

Мені стало видко тільки його чорний кашкет з тьмяним відблиском місяця на козиркові.

— Доброго здоров'я!

Я сказав це здалеку і навмисне голосно та весело, щоб показати, що я не помітив того, що робив подорожній. Він сидів і плакав, безперестанку витираючи очі темною хусткою.

Одначе це не зробило на його ніякого враження. Подорожній спокійно зиркнув на мене і плакав далі.

— Добрий вечір! — уперто повторив я. — Спочиваєте?

Він одняв хустку від очей і став кліпати ними на мене. Чи від світла місяця, чи чого іншого лице його було жовто-буре, як осінній зжовклий лист. Молоде ще, квадратове, з розвиненими, важкими щелепами, як з міді вибите, лице. А повіки очей ярко-червоні, неначе вивернуті. Виявлялось — він не плакав, а тільки витирав свої хворі очі!..

— Добрий вечір... — привітно сказав він, дивлячись на мене, трохи зігнувши голову на плече, — проти місяця, мабуть, було йому трудно дивитись. І як тільки він сказав ці слова, лице зразу стало м'яким, ваблячим, нітрохи не понурим, як здавалось.

— Спочиваєте? — ще раз спитав я.

— Та от чортові очі!.. — з ласкавим непорозумінням хитнув він угору головою, показуючи мені їх. — Болять та й болять, бодай би вони вже видужали... Три года, як страдаю ними... Пороху дуже не люблять... Як

порох, так плачу... А сьогодня пройшов у Гуляйполе і — чисте горе... З служби на побивку? Садітьця...

Він навіть трохи посунувся, неначе те місце, де він сидів, було найкраще. Я скинув свою торбину, поклав свитку і сів.

— Е, я з служби давно, — зітхнув я, — іду роботи шукать, де бог дасть...

— На економію?

— Де буде. На економію то й на економію, у мужика то й у мужика...

Парубок хитав головою, цілком мене розуміючи.

— А мені от таке горе, що нікуди: очі! Він знов обережно почав витирати їх червоною, забрудненою аж до чорного хустиною.

Місяць, немов зацікавлений нами, підліз трошки вгору, щоб краще бачити нас. Мабуть, від цікавості й серйозності нашої теми він трошки зблід, і лице його стало менше. Далина степу стала темнішою, туманнішою, а біля нас ясніше.

— А в нашого попа якраз одійшов учора наймит... — з-під хустки сказав парубок.

— Е? От і робота, диви, попадається!

Але я, правду кажучи, не дуже був задоволений перспективою попівського наймита.

І помиї винось, і снопи в'яжи, і п'яного попа спати вкладай, і попаді кошика носи. Різноманітність велика, але стомлююча.

— А це далеко?

— Ні, ось тут, за тим лісом. Верстов п'ятнадцять. Між нами лежав якийсь пакуночок, загорнутий в сірий грубий папір. Парубок, витерши очі, підсунув його трошки ближче до себе.

— Гостинці? — хитнув я головою на пакунок.

— Е, де там! — І, раптом засміявшись, додав: — А як кому, то й гостинець. Бумаги та чорнила купив собі у Гуляйполі. От тут, за станцією, містечко. У нас мені не продають... Сердиті на мене. Ну, так я в Гуляйполе.

— За бумагою?

— Атож. Я пісні складаю та записую на бумагу. Раньше так пам'ятав, а тепер щось не можу, забуваю. Ну, так записую...

Він говорив просто й з ласкавою посмішкою, як про цілком звичайну річ.

Я подивився на пакунок, на великі, порепані від роботи руки, на мідяне квадратове лице парубка.

— А за що ж на вас сердяться? За пісні, мабуть?

— Атож. За пісні й сердяться. Не люблять...

— Ану, прокажіть мені хоч одну. Я охотник до пісень... Можете?

Мені хотілось послухати творів цього поета з лицем простодушного бандита.

— А чому б ні? — охоче згодився він. Мабуть, привик уже до уваги й навіть не соромився. — Якої хочете: смішної чи сумної?

Я на хвилинку завагався. "Смішна" десь буде така, що від неї стане тільки сумно. Отже, краще хай уже просто сумної.

— Сумної то й сумної... Мені все одно.

Парубок покліпав червоними очима і з тим виразом, з яким сліпі співають псальми на базарах, монотонно, без виразу почав читать свою пісню.

Мені відразу ж, з перших строф її, стало легко: пісня парубка була справді сумна. В ній просто й з тою нелукавою класичною красою, з якою гуде ліс, скиглить чайка, плаче пугач на могилі, оповідалась історія дівчини, що попада на завод. Завод, мабуть, був цукроварний; там, як співалося в пісні, "солодкий цукор мішають з гіркими сльозами", "за копійку душі порять, за дві винимають".

Місяць уже серйозно й пильно дивився на парубка, а парубок на його. Здавалось, що вони вдвох склали ту пісню про "солодкий цукор з гіркими сльозами". Ввижалося — місяць перевіряє, чи так хлопець проказує, як складали вони.

Потім я попрохав "смішної". В "смішній" було те саме, що й в сумній, той же цукор з гіркими сльозами, та сама стара кривда від панів та начальників.

— Здорово обижається на мене старшина за цю пісню, — з посмішкою пояснив парубок. (А коли проказував найсмішніші слова, був так само монотонно серйозний).

В мені було чудне чуття зворушення, ніжності і непорозуміння. Щось подібне почував я в дитинстві, коли, довго шукавши в небі дзвенячого

жайворонка, нарешті бачив його близько від себе — сіренького, миршавого, звичайнісінького.

Парубок, певно, був одним із тих жайворонків, що з давніх-давен дзвенять над Україною, складаючи свої анонімні, прості і прекрасні пісні, на які ніхто не пише рецензій і про авторів яких не знають ні одної нудної подробиці.

— А ви давно складаєте пісні?

О, ще змалечку! Е, коби б він граматику добре знав! Вся біда, що не зна він граматики. Чи до діла воно, чи ні — бог його зна. Ну, а все-таки склада собі. Лихі на його деякі люди, а йому те байдуже. А що ж, дякувать його за такі пісні? От тепер, казали хлопці, староста, стражник та монопольщик нахвалялись одбить печінки йому. Чорта з два! Радили хлопці навіть у Гуляйполе не йти, бо ті зроблять засідку в Кривім Яру. Яр тут є недалеко від Грузького (Грузьке — зветься його село)...

— Ну, та я не послухав... Хай засідають. Хіба що ззаду чим ударять та памороки заб'ють. Ну, тоді їхня взяла. А як спереду, то хтось з нас живий не буде... Я так добрий, а як розпалюсь, то вже хай бережуться...

Он яка справа виходила!

— Ну, а як їх багато буде, а ви один? Убить же можуть...

— А можуть... — добродушно згодився він, знов підносячи хустку до очей.

— Так чого ж ви йдете на той Яр? Другою дорогою йдіть.

— Е! Я вам так скажу! — махнув він хусткою. — Як бояться та тікать, так ще гірше. Як завзялись піймать, то чи в Яру, чи деінде, а все одно

піймають. А тікать та ховаться — не поможе. Хай тільки, я кажу, не ззаду... Але час, здавться, йти? Га? Ходім помаленьку?

Він узяв пакуночок, перекинув через плече піджак і підвівся. Він мав рацію бажати зустрічі лицем до лиця: плечі широкі, важкі, шия жилава, сам кремезний, міцно збитий, весь як з чавуну.

Я рішив іти наймatись у священика. Не часто доводилось мені так близько бачити жайворонків, що дзвенять над нашими ланами, де роблять солодкий цукор. До речі, може, "цукерники", помітивши, що жайворонок не сам іде, і на цей раз не одіб'ють йому печінок.

Я сказав парубкові, що піду за ним у Грузьке та буду наймatись у попа.

— Ну, то не йдіть зо мною разом... — аж зупинився він і серйозно подивився на мене. — До Кривого Яру ще можна, а там будемо прощатись.

— Чого так?

— Битимуть. Подумають, що я взяв когось із Гуляй-поля, то й накладуть...

— Ну, нас уже двоє буде. Може, не так-то й накладуть...

Він трошки здивувався: чоловік по добрій волі хоче бути битим.

— Та битимуть, я вам кажу!..

Він все ж таки думав, що я не зрозумів його.

— А вас хіба ні?

— Ну, мене... Мене за діло. На мене й засідають. А вам чого треба?

— А я, може, поможу вам...

— А... Це друге діло... .

Він одразу заспокоївся і задоволене засміявся. Вдвох не то що самому, то правда. Чого доброго, ще й їм можна буде накласти. Коло Старої Корчми над самим Кривим Яром треба буде видерти з тину по доброму кілку та й у путь.

Він видимо повеселішав. З цього я зрозумів, що йому все ж таки було трошки сумно за свої печінки.

Вогкість поля м'яко торкалась лиця. Місяць став перламутрово-блідий, чистий. Над ним зелена зірка трепетно горіла. Поле, залите таємним молочно-синявим світлом, безшумно розсувалось перед нами. Голоси наші різко й голосно розрізали м'яку рівну тишу ночі.

До Старої Корчми ми підійшли майже непомітно: парубок умів говорити, видно, багато думавши над тим, про що говорив, і тому у його все було опукле, обведене якимись своїми лініями — оригінальними й несподіваними.

— Ну, тепер будемо вибирати собі кілочки... — сказав він, зупиняючись біля старої будівлі з забитими дошками вікнами.

Коло хати похило тримався шматок плетеного тину. Вибираючи, поет низько нахилявся, мацав руками, сопів носом. Видерши один кілок, брав у руки, замахувавсь і одкидав: легкий.

— Як вибирать, так вибирать! Щоб подякували. Правда, братуха? Щоб руці замашніше було... О, цей, здається, нічогенький буде!..

Він замахнувсь здоровенною ломакою, завбільшки в людину, й задоволене погладив її.

— Вроді як на японців ідемо... — весело зауважив він. — Або як колись наші козаки на турка ходили. Читали ви про батька Богдана Хмельницького? Е! Ловка книжечка... От таку я забастовку понімаю!..

Він раптом натхненно стукнув ломакою по дорозі й, кліпаючи проти місяця хворими очима, сказав:

— Як чесний чоловік, готов зараз на таку забастовку іти. На смерть, на що хоч! їй-богу!

Майбутня стріча з ворогами, ломака в руках, ліс, таємні тіні, видно, хвилювали його.

— А то що? Курку вкраде, хату підпалить — і забастовкою називається. Ні, щоб у книжках було записано, от то друге діло... Ну-ну, та я своє знаю.

Він стукнув ще раз кілком, і ми пішли.

Перед нами чорнів Кривий Яр. Я знав, що вночі, кожний яр видається глибшим, ніж є в дійсності. Але цей був як безодня кострубата, чорна, вогка. З обох боків його непорушне і понуро стояв ліс, одсвічуючи проти місяця стовбурами дерев. Той бік дороги, що був проти місяця, наганяв своїми темними провалами тінів тоскне, непокійне чуття. Здавалося, в тих чорних западинах сидить хтось і пильно стежить за нами. Дорога круто спускалась вниз, сіра, самотня, порожня. На ній голубими промінчиками грали проти місяця соломинки.

З яру потягнуло холодом. Я скинув торбу і надів свитку.

— Холодно? — з співчуттям спитав парубок. — Це з яру. А мені то й добре, я чогось розігрівся. І на очі це — первий сорт. А знаєте що, служба? Тісніше йдімо. А як вискочить на нас, ставаймо зразу один до одного спиною. Так ніяк їм буде ззаду зайти до нас.

Я цілком погодився з ним. Ми щільно присунулись і так пішли униз. Геть-геть аж знизу видно було шматок вершечків лісу, облитого місяцем. Весь же той бік був темний, тільки вгорі ясно-голубим світлом дихало небо.

Спускаючись, ми вже майже не балакали, чуйно слухаючи й до болю в очах придивляючись до кожної тіні. Часом, злякана нами з дерева, з шаркотом спурхувала птиця. Ми тоді як прикипали до землі, з силою стискуючи кілки. У мене ж по всьому тілі, особливо на шиї та спині, проходив чудний електричний дрож. Я певний, що, коли б там у мене була шерсть, вона б наїжилась і стала сторчака.

А поет мій зовсім змінився. Звичайно він йшов важко, міцно спираючи кремезне тіло на одну ногу, потім на другу і від того перевалюючись збоку набік. Тепер він став весь легкий, гнучкий, еластичний. Я майже не чув його біля себе. Ступав він, здається, на самих пальцях, трохи перехилившись наперед, але не гнучись. Очей уже не витирав, а коли повертав лице так, що місяць освітлював його, я бачив чисто дитяче захоплення, захват, мовчазне, напружене, радісно-дике чекання. Це вже не було лице добродушного поета, а швидше одного з тих, що ходили на турків.

І дивна річ, що глибше ми спускались, то неприємне, тоскне чуття в мені ставало менше. Ноги й руки мої наливались чимсь п'яним, хвилюючим, майже радісним.

Хотілось часом сильно втягнути в себе повітря і так крикнути виючим, торжествуючим криком.

Кілка в руці я не почував, він ніби зрісся з моєю рукою, з моїм легким витягненим тілом.

Було вже не холодно, а душно, хоч знизу тягнуло вогкістю. Кроки наші, тихі, шаркаючі, ставали поспішніші. Притуленою рукою я почував, як парубок часом весь натягувався, як повід в зубах дикого настороженого коня: то що-небудь шаруділо в лісі.

Несподівано опинились на дні яру. Він, розуміється, тільки згори здавався таким глибоким. Посеред дороги мертвим блиском блищала калюжа. Треба було обминати її і йти попід самим ровом лісу. Тут якраз і могли сидіти "ті". Їм не треба було навіть бігти за нами, а тільки тихенько підвестись і ззаду ошелешить ломакою по голові. Знов по шиї пройшов дрож. Парубок перед калюжею зупинився, озирнувся, пошукав очима.

— Ідіть наперед, — шепотом сказав він. — Та помалу. А я спиною до вашої спини...

Склеївшись спинами, ми обережно посунулись попід ровом. Я тримав кілок напоготові. Поет ловко ступав задом і голосно сопів носом.

В лісі було тихо. Сонно шелестіли вершечки дерев і, наче знов засипаючи, змовкали.

— Мабуть, нема... — глибоко зітхаючи, сказав парубок, коли ми знову вийшли насеред дороги.

— Мабуть, так... — зітхнув і я.

Далі ми пішли уже вільніше, а через якийсь час були нагорі. Ступали ми тепер ліниво, стомлено, і обом нам стало холодно, хоч і йшли нагору.

Тут ліс кінчився. Перед нами стлалось рівне поле, збігаючись вниз до нового великого яру, на схилах якого лежало Грузьке. Видно було навіть під місяцем білий бік церкви.

Ми вже не розмовляли. Мені було чогось сумно чи жаль, і хотілось неодривно дивитись в бліде засмучене лице місяця. А ж очах, як одпечатані, стояли темні стіни лісу, згадувався вогкий, болотяний дух Кривого Яру і чудний, електричний дрож по тілі.

Я пішов ночувать до парубка.

Піп наняв мене охоче. Це була сухенька старенька істотка в фіолетовій рясі, кирпично-червоній під пахвами. Борідка, брови, волосся на голові було ріденьке й сіре, а худеньке личко жовте, як солома. Він був удовець і жив самотою з старою служницею Теклею, також досить підтоптаною. У неї був склад хвороб, і вона день і ніч була ними занята: то робила собі якісь припарки, то варила зілля, зібране вранці-рано під самий дощ.

У мене роботи було зовсім мало. Пара стареньких ситеньких коней, дві корови, кабан у сажу — от і все хазяйство. Звірята народ був симпатичний, від старості терпеливий, спокійний. Землю піп здав селянам, — у полі роботи зовсім не було.

Древнім, забутим людьми спокоєм віяло від усього в затишному, садком захованому від села подвір'ї старенького батюшки. Покрівлі були з зеленим м'яким мохом; двері, поточені шашелем, замикались не замками, а засовами, які приводились в рух ключками. Ключка просовувалась в дірочку над засовом і поверталась уліво чи вправо. От і замкнуто або одімкнуто. Шиби на вікнах були з різнокольоровими одсвітами — зеленими, як мох, фіолетовими, як ряса, червоними, жовтими, залежно від віку.

Земля на подвір'ї встелена густим та витким, як волосся у негра, шпоришем, а по йому доріжки протоптані, тверді, вікові, — до льоху, до комори, стайні, до сажу. В покоях пахло житнім хлібом, старим медом, кожухами, ладаном і кануперо м, — о. Савватій нюхав.

По обіді все замирало. Спали батюшка, Текля, коні, свині, навіть кури ховались під тинами і сиділи, сумно схиливши голови, немов чекаючи, поки прокинеться життя у дворі. Вийдеш у садок, — бджоли гудуть, мухи на скрипочках тягнуть тонкі дзвінкі мелодії, тріпочуть на листях, мов метелики, плями сонця. Надвечір, як тіні падають не від хати на повітку, а від повітки на хату, на ґанку з'являється о. Савватій. Він обережно сходить на приступках униз і тихенько, мирно наспівує:

— "Да ісправиться молитва моя..." А що, Денисе, дощ завтра буде? Га?

І дивиться на мене ласкавими водянисто-голубими оченятками.

Я дивлюсь на небо, вправо, вліво й поважно одпо-відаю:

— Ні, мабуть, батюшко, не буде...

— Не буде, то й хвалить господа... "Яко кадило перед тобо-о-ю..."

І йде собі до воріт. Там він стає грудьми на хвіртку й виставляє праву руку на вулицю; селяни, проходячи, чмокають руку й одходять. А батюшці не треба зайвих рухів робить.

— Як хліба, Данило?

Данило підводиться від руки і, надіваючи шапку, одповідає:

— Та, слава богу, нічогенькі...

— Ну, слава богу, слава богу...

Так і жили ми собі.

Єдине, що було трошки незручне в цьому житті, це те, що я не міг часто і вільно бачитись з Тереньом (поетом), — батюшка не любив його. Через те й до парубків неохоче пускав.

— На вулицю, кажеш? "Яко кадило перед тобою..." А скажи, хлопче, Теклі, нехай стара самувара наставить...

Сказано Теклі, самовар наставляється.

— Я, батюшко, хотів би ввечері до хлопців піти.

Робота вся справлена... Недовго...

— До хлопців, кажеш? А, до хлопців, до хлопців... "Да ісправиться молитва моя..." Щось там кнурець наш тихо дуже лежить. Га? Чи не сталось йому чого-небудь. Подивись на його, Денисику...

Ну що ж? Увечері, наспівуючи "Да ісправиться молитва моя", я тихенько перелізаю через тин і йду на вулицю, у той бік, де чується спів.

І от тільки таким способом я міг перевірити, чи правду казав Терень, що в селі співають його пісень.

Дійсно, більшість модних пісень належало творчості Тереня. Деякі ж були в лицях. Ішли, наприклад, повз хату Галини Моченої. Галинка колись служила у пана в горницях. Послуживши рік чи два, вислужила собі добру хату, грунт, пару коней, овець, корівку. Хата була гарна, з великими вікнами, садочком, так що часом і сам пан вечорочком завертає до Галі.

Уже підходячи до хати Галинки, хлопці розділялись на дві партії. В одній було всього два-три голоси, а в другій останні. Перед вікнами всі зупинялись і один голос здивовано починав:

Ой, чия ж та хатиночка скраю?

До його прилучались з його партії й, також дивуючись, підхоплювали:

Ой, скажіть же, люди добрі, я не знаю...

Тоді друга партія, весь гурт, як з гармати, випалював:

Панова!

І, ще не давши скінчитись останній ноті, широко й розмашисте на все село поясняв:

Ой, хатиночка та панова.

Перший голос не задовольнявся й зараз же запитував про інше:

А чия то дівчинонька-краля?

Його спільники разом з ним додавали:

Та ще й зветься, як здається, Галя?

Гурт з вигуками, з ачхиканням і на цей раз гримав:

Панова!

Ой, здається, та дівчина панова...

Потім ішли інші різні питання. Часом такого змісту, що пересказать його зовсім неможливо.

Од Галинки йшли далі до старости, до монопольщика, до писаря. Перед писаревим подвір'ям неодмінно танцювали. А приграваліи до танцю піснею, також Тереньовою:

Ой, чук-писарчук,

Грузький писар Захарчук.

В цій пісні оповідалось, що в Захарчука легка совість і важка кишеня, в які уже не, поміщались громадські гроші, а тому він їх одсилав у банк.

І мені, розуміється, не важко було повірити, що Тереня не любили. Наочним же доказом тому були щовечірні розгони поліції.

Причому кожний раз старались піймати Тереня. Зловивши, садовили в холодну, де не раз і били.

Але наслідком цього на другий чи на третій день з'являлась нова пісня, в якій добродушно малювалась картина розгону співаків і вияснялись причини цього. Хлопці знов збирались, знов ловили кого-небудь з них. Майже щовечора по селі чувся дрібний важкий топіт ніг, тріск тинів, тюкання, галас, тривожний гавкіт собак, матюки. Після того наставала тиша, і тільки з поля, де пасли коней, ледве доносились тягучі самотні звуки степової мелодії.

А Терень складав собі ті пісні не так від злості на "барбосів", як від чогось іншого. Бог його знає, що йому було таке, але він сам признавався, що наче сила яка підштовхує його в бік: "Ану, ось на це скласти б пісеньку". І чи в полі з плугом ходить, чи з косою у лузі вимахує так, що аж сорочка на спині липне до тіла, чи їсть, чи лежить, все йому снуються в голові пісні. Часом і сам не радий тому.

Вже чого з ним не робили: роботи йому не давали, з лавки нічого не продавали, усовіщали, арештовували, забирали в його папір, книжки, тюрмою грозились. Тереньові те все тільки привід до нової пісні. Старшина просто радив на підставі циркуляру "про боротьбу з хуліганством на селах" вислати по приговору чортового парубка аж на Сибір, та й край. Але писар і інші не рішались: більшість на сході була б проти. Тут уже голота вступилась би за свого, міг би вийти непорядок і пониження власті.

Треба було винайти якісь інші способи. Але які? Печінки одбити? Одбити, розуміється, легко, але не дасться бісів парубок на одні печінки, здоровий, буде противитись, не стямляться, як згаряча уб'ють. Почнеться суд, тяганина, клопіт.

Все село, оскільки я міг судити, серйозно й напружено слідкувало за цею боротьбою, ділячись на прихильників та противників Тереня. Але ніхто не міг сказати, чим скінчиться вона.

А тим паче сам Терень. А втім, він не дуже сушив собі голову тим клопотом. Навіть те, що переслідування начальства потрохи відганяли від його парубків, здавалось, мало хвилювало його. Він міг подовго й без товариства бути. Жив він і так майже самотою, бо мати його, баба Секлета, більшу частину року мандрувала по прощах. Коли вона виходила, Терень сам собі варив їсти, якщо було з чого варити, і цілі дні мовчав.

Але ні, неправда. Річ, власне, в тому й була, що він не мовчав, а весь час розмовляв, тільки не з людьми, а зо всім, що було круг його: кіньми, курми, горобцями, сонцем, вітром, своїми чобітьми. Балакав цілком поважно і тим тоном, який відповідав відношенню до його самого всіх його співбесідників. Коли чобіт не налазить на ногу, Терень спочатку докоряє йому, потім радить побоятися бога, а коли той не вважав ні на що, поводиться рішуче й без церемоній.

Сонце він зустрічав з веселою і дружньою посмішкою. Тут уже не було непорозумінь. Як би воно не пекло, Терень відносився до того вибачливо, прощаючи навіть серйозні дурниці свого приятеля. "Сонце на очі добре", — немов виправдуючи свою слабість, часом казав він мені.

Часто, забігши до Тереня по обіді, коли в попівському подвір'ї все спало, я чув у хаті поета розмову й зупинявся, не знаючи, чи варто входити.

— Ану, так... — чувся голос Тереня. — Ні? Добре. Так не хочеш, не треба... Не треба, як не хочеш, я силувать не буду. Ми спробуємо з другого боку. Правда? От так... Ну, що ти на це?

Одповіді ніякої. І знов Терень говорить:

— Ну, от... Тепер уже й зовсім добре... Правда? Коли я входив, виявлялось, що Терень умовляв держално рогача потриматися, поки він дістане цвяшка, щоб прибити його. Держално вередувало і не хотіло триматися так, як ставив його Терень. Але, зрештою, вони погоджувались, і Терень прибивав його.

А треба було піти з ним у поле або в гай! О, тут у Тереня було стільки приятелів, що він зовсім не мав часу, — не то на балачку з людиною. Щохвилини він зупинявся, комусь підморгував, прислухався, задоволе-но посміхався. Говориш йому що-небудь, а він раптом кива кудись угору на дерево й приятельськи питав:

— Шиєш? Га?

— Хто шиє?

— А швачка... Он як на машинці видєлує... Дійсно, прислухавшись, чую, що хтось дрібно й весело шиє на швейній машинці. То сіренька

птичка. Як вона зветься у людей, Терень того не знає, по-його — вона "швачка".

Але останніми часами й з Тереньом щось стало робитися. Іноді він зовсім мінявся: ставав хмурим, мовчазним, набурмосеним. Дивився спідлоба, понуро, з ворожим підозрінням. В такі моменти він напивався — сам або з парубками — і був небезпечний для кожного, хто хотів з ним сперечатись. Тоді виразно було видно його широкі плечі й короткі жилаві руки, якими він помалу, п'яно водив, неначе шукаючи, щоб ухопить щось і розчавчити ними.

— О, вже Одарку на леваді зустрів... — тихо казали хлопці, бачачи таким Тереня.

Одарка була дочка заможного мужика Матвія Копанки. Чи гарна вона була, чи ні — про те ніхто не міг нічого певного сказати: як коли. Часом так і горне до себе, а часом нудна, сіра, стомлена. Очі в неї були сердечні, як казав Терень. Сердечні, розумні, блискучі. Як хтось їй до вподоби — одними очима може прив'язати до себе міцніше каната, яким ув'язують снопи. Бог її знав, чи до вподоби їй був Терень! Пісні його — я знав — напевне подобались, бо так виспівувала їх на своїй леваді, що через неї часом трави накосити не міг. її левада була поруч з поповою, і мені не раз доводилось стрічатись тут з Одаркою. Через це і Терень частенько зазирав до мене.

І от бог його знав, чи раділа тим зазиранням Одарка, чи ні. Не тікала, ні, як Терень підходив до рівчака, що поділяв левади, не ховалась, не сердилась і не соромилась. Навпаки, побачивши нас, стане, бувало, зіпреться на граблі та й поблискує своїми чудесними очима. Сама така крупна, груди високі, хистко дрижать під рівними брижами білої вишиваної сорочки. Бідний Терень переступав з ноги на ногу, як ведмідь, якого примушують танцювати, часто витирав хворі очі й, видно, в цей час найбільше відчував їх.

Раз я застав його з Одаркою на поповій леваді. Вона зараз же з сміхом перестрибнула до себе, а Терень, як тяжко п'яний, поплентавсь кудись униз, чіпляючись ногами за все, що стрічалось по дорозі.

В той вечір, пам'ятаю, був він п'яний і понуро-мовчазний.

Раз я прийшов до його ввечері. Він сидів у себе в хаті, витягнувши руки по столі, а між ними горіла маленька лампочка. Він пильно, важко дивився в неї, і повіки очей його були червоні, як жар, а самі очі п'яно й понуро блищали.

Привітавшись зі мною, він раптом ударив мене долонею по коліні й нехапливо, але з силою спитав:

— Що вони хотять од мене? Га?

— Хто?

— Я тебе питаю: що вони хотять од мене, од моєї душі? Говори!

— Та хто хоче?

— "Хто"?

Він погрозливо, помалу хитнув головою й одвернувся. В кутку поспішно, радісно стрикотів цвіркун. В розчинені двері дихав темний вечір, наче стояв біля порога й, задиханий, слухав нас.

— П...подлепи і душогуби, от хто! — раптом сказав Терень, знов повертаючись до мене. — Що вони хотять од мене? Щоб я покорився їм? Так? "Ми, — кажуть, — тебе на Сибір одправимо". Жар на Сибір, жар. Все одно. Я піду. Я піду й на Сибір за правду. А вам не покорюсь. Ну, тільки ж душа болить, братуха! — вже іншим тоном, спалахуючи болем, скрикнув

він, — Серце болить. За що? Ну, хай ті барбоси, а свої, а хлопці? Бояться вже. Зо мною кумпанію бояться водить. Сам, сукин син, проти п'явок, барбосів, а мене топить. Федір за п'ять рублів узявся зо мною навкулачки піти... Ну? Федір був один з гарячих прихильників Тереня.

— Ех, братуха, я тобі вєрно кажу: нема правди в нашого брата. Бог з ним, нема... Ти йому всю душу, він тобі... за п'ять рублей навкулачки... Ну, хай, бог з тобою. А Копанці я дам. Ой, дам... Тому то вже я заспіваю- Хочеш, Денисе, випити зо мною? Хочеш? Ти один мій вірний друзяка. Давай вип'ємо... Ну, давай. У мене горить всередині, може, легше буде?.. Не хочеш? Попа боїшся? Я не люблю твого попа. Тихенький, а тихо землю риє. Ну, бог з вами... А Копанці я дам... Гей, бережись, Осипе! Я, твоя правда, безштанько, а в'язи тобі скручу... Ти не любиш моїх пісень? А-а, не любиш... Племінницю свою проти мене наговорюєш?! Га? Я — безштанько, хай так, я Одарки не візьму, сам знаю. Як то співається:

Легше тому каменеві протії води плисти,

Ніж убогому багатую любить без користі! —

Боже мій, що то за пісня!..

Він приклав руку до щоки і жалібно, розчулено заспівав:

Летить галка через море:

Дай, море, пити?

Тяжко-важко убогому

Багату любити...

Потім він заплакав, а далі розсердився, перекинув ногою стіл, трохи пожежі не наробив та почав гатити кулаками в стіни. Я весь упрів, борючись з ним і стараючись вдержати дома.

Але він вирвався і втік від мене. В той же вечір він піймав біля чайної Осипа Копанку, дядька Одарчиного, сільського багатія, і прилюдно висміяв його в віршах, які невідомо коли склав. Він навіть рвався бити його, але люди не пустили.

Осип Копанка був позакулісовий володар усього села. Всі в його були запозичені, навіть староста. Становий пристав був з ним запанібрата, ночував у його, як приїздив у Грузьке. Терень ніколи ще так одверто не виступав проти його, — хлопці здержували.

І все село аж ущухло від такої образи. Казали люди, що Копанка весь зробився сірий, як вичитував його Терень.

Але диво, коли на другий день стражник і урядник хотіли йти за Тереньом, щоб арештувати його, Копанка спротивився тому і попрохав не зачіпати парубка.

Це вже було зовсім незрозуміле. Але всі були певні, що Тереньові так не минеться. Е, це вже занадто хлопець забрав собі в голову: на такого чоловіка кидатись!

На боці Тереня не було майже нікого. Кожний, принаймні з тих, що голосно балакали про це, рішуче осуджували його. І що більш були запозичені у Копанки, то гостріший був їхній осуд.

Навіть хлопці почали ухилятися від Тереньового товариства. Тільки зовсім одчайдушні голови не покидали його, і в їхньому поводженні був виклик, злісна задиркуватість. Це були голодранці й сини тих, хто не мав ніякого відношення до Копанки.

Терень також, видно, почував, що йому не минеться дурно виступ проти хазяїна села, але відносився до того спокійно. Судить будуть? Нехай. Дадуть місяць-два арешту. Що ж, спочине собі за той час, ще кращих пісень складе у тюрмі. Погано, як під час жнив засадять, але він і на це готовиться: умовився де з ким, щоб з половини зробили за його все, що треба. Зимою ж на завод піде, заробить. І все-таки ніяким Копанкам кланятись не буде.

Але Копанка у суд, очевидно, подавать не хотів. Він мав щось інше на увазі. Так собі міркували люди. Що справді зробить суд? Одсидить — та й за своє. Горбатого могила тільки виправить. Щось мудріше мусить вигадати Копанка.

І от раз увечері до мого попа почали сходитися гості. Він трохи слабував у цей час, але чомусь приймав їх. Приїхав пристав, прийшов урядник, монопольщик, Тарас Кундя, другий сільський багатій, староста і Осип Копанка.

Ого! Це щось надзвичайне! Тут не гостюванням пахло, а чимсь іншим. Чи не мало це зборище якогось відношення до Тереня та його товаришів?

Але як я не походжав круг хати, нічого не міг почути.

— Денисику! А неси, серце, самовар у альтанку! Переходили в сад, — у покоях душно. Ну, це інша річ, тут все ж таки є деякі шанси дізнатись, що за парад у них.

Зацокало вилками й скляночками в альтанці. Трохи тіснувато було, але свіжіше. З двох боків по кутках на маленьких столиках поставили по лампі, — видно й вигідно. О. Савватію я виніс його червоний фотель, закутали його в шубу, під ноги подушку поклали.

— Ну, Денисе, тепер ти можеш собі йти.

Але я тільки грюкнув хвірткою в садок, а сам швиденько навшпиньках прокрався назад. Вечір, спасибі йому, був темний, густий, на два кроки нічого не видно. Над самою альтанкою горіли три зірки — "дівка воду несе". На селі беззлобно, для розваги гавкали собаки. Співу не чути було, — все село знало, що до батюшки зійшлися на якусь непевну таємну раду. Не до пісень вже тут.

Гості балакали стиха, але я підходити ближче не наважувався: хтось вийде, піймає, — біда буде і мені, і Тереньові ще гірше. Я чекав, що вони захопляться й заговорять голосніше, — це спочатку тільки така обережність.

Одначе щось не захоплювались. Тільки хто-небудь піднімав голос, як хтось інший робив "тшш!" — і знов притихало.

Е, так не буде! Мушу ж я почути, що там за таємна нарада!

Зціпивши зуби, накарачках тихо поліз я до альтанки. Тріснуло щось під коліном. Я замер. Але в альтанці рівно бубонів хтось — не почули. Крізь віти й листя винограду видно було постаті гостей і гостру лисину пристава, на якій пучком одбивалось світло лампи.

Нарешті я вже міг і дещо розслухати: говорив пристав трохи гундосим і тягучим голосом:

— ...Практика, мої панове, показує, що з таких суб'єктів виходять злодії й злочинці... Йому бути в тюрмі як бог свят. Чого ж нам йти проти того, що мусить бути? Я говорю: дайте його мені, і я з Панасом Панасовичем за тиждень справимо його. Село вступиться? Плювать. Взвод солдатів — і кінець. Та й не вступиться. Ще само нам дякуватиме.

Щось тихенько спитав о. Савватій.

— Яким способом? А от яким. У селі кража. Украли щось... Ну, скажемо, у вас годинника. Лежить на столі годинник, вікно було одчинене, хтось простягнув руку і потяг. Само собою — трус. До Терентія... годинник у Терентія. І край. Справа кінчена.

— Ну, дадуть йому два-три місяці, а він назад... — Це говорив Копанка.

— А ми його знов назад! — засміявся пристав.

Знов забалакав о. Савватій. Я обережно підсунувся ближче.

— ...Так не можна... А я говорю: так не можна... Це гріх. Гріх, панове, гріх. Ми штовхаємо чоловіка на злу путь, на злобу. Ми його в тюрму, а він озлобиться, вийде і попалить нас або покалічить. Озлоблений, кажу, чоловік нічого не боїться... Треба з ним якось мирно, кротко, з розумом... Я от так кажу, прошу послухати мого дурного старого розуму...

— Денисе!.. А, Дени-и-се!

А чортова стара баба, найшла час галасувати!

В альтанці затихли. Треба було швидше тікати, — стара конче почне, сюди придибає.

Я тихенько одповз і люто побіг на крик Теклі. Старій дурепі треба було качку зарізати. Я б з охотою їй самій одрізав язика в той мент!

Після качки мусив лізти в льох, далі повитирати склянки.

Коли я нарешті увільнився й хотів йти в сад, мене саме покликали.

— А давайте там вже вечерю... — тихим розслабленим голосом сказав о. Савватій. По його лиці та по лицях пристава з урядником я побачив, що пройшла пропозиція попа. Копанка сидів задоволений, хитро поглядаючи на всіх, — очевидно, він був на боці батюшки.

Але що ж то був за план?

І я, і Терень, і все село ламали собі голови й нічого не могли придумати.

Терень рішив триматися так, як і досі. Семенець, Хведь, Кендюх і інші, що були з нами, цілком з ним погодились.

Я Тереньові переказав план пристава, і ми умовились про це нікому не казати, навіть своїм, щоб не налякати ворогів. Тереньові ж бути дуже обережним.

"Кумедії" одбувались так само, як і раніше, перед вікнами писаря, Галинки, монопольщика. Правда, тепер гурт був менший. "Вулиця" розбилась на два табори:

Теренів і нейтральний, який не був ворожий першому і співав всяких Тереньових пісень, але не таких, які б зачіпали кого-небудь з поважних членів грузької громади.

Але диво, — ні урядник, ні стражник більш не зачіпали нікого — ні Тереня, ні його прихильників. Не раз під самою хатою урядника зупинялись — співали пісню про "барбосів", — і нічого. Навіть вийде в своїм білім мундирі на подвір'я, пройдеться з цигаркою в зубах і, так наче не помітивши нічого, зайде знов у хату.

Щось тут було дуже непевне.

— Скарай мене боже, бояться!! — гаряче і в захваті бив себе кулаком у груди Кендюх. — Братця, я вам кажу: бояться! Повірте мені.

Він аж благав-молив нас, щоб ми повірили йому, так ця думка була вабляча.

Але це було занадто просто. Добре, бояться, а чого, наприклад, Матвій Копанка, батько Одарчин, почав зачіпати Тереня й ласкаво говорити з ним? Чого сама

Одарка стала тепер вільніше й сміливіше поводитись з Тереньом? Теж із страху?

Але що чудніше, — із всіх нас сам Терень, видно, охоче вірив у те, що таке поводження ворогів було наслідком страху їх. І те, що він вірив цьому, показувало, що він сам боявся. Ну, боявся не боявся, а почував себе неупевнено, непокімно. Він не знав, що йому думати, і хотів зупинитись на чому-небудь і до того на такому, що б не дуже непокоїло. І через те, розуміється: бояться, сукині сини!

Я з попом поїхав у наше повітове місто. Це для мене було дуже зручно, — можливо, що на почті вже лежало що-небудь для мене. Я подав свою адресу і по умові повинен був негайно їхати, коли дістану листа з певним умовним змістом.

На пошті нічого не було. І чудесно!

Піп також справився з своїми ділами, і ми потюпали додому. Виїхали вранці-рано, а приїхали, як сонце сідало за млинами. Біля нашої криниці напував коней Кендюх. Він робив мені знаки, як ще ми в'їжджали в ворота. Я зрозумів, що він має сказати мені щось цікаве.

Так і було. По-перше, вернулась з прощі баба Секлета. Ніколи в такий час не приходила, а тепер припленталась. Далі — вранці була здорова, а

на вечір ні з того ні з сього заслабла. Лежить, стогне, посила Тереня то за тим, то за сим. У його робота у полі стоїть, хліб плаче за косою, а вона його по шептух, по фершала ганяє. Чисте горе! Плаче, крекче, кашки їй зварити нікому, подати нема кому, син незграбний, син неуважний, син тільки знає волочитись, дурні пісні складати, поважних людей проти себе возстановляти. Уже прочула десь про все стара молільниця. Правда, перед тим, як захворіла, була чогось у Матвія Копанки.

А друге... Друге таке було захоплююче й чудне, що Кендюх в азарті бахнув кулаком по морді свого коня, що чухався об його плечі, і кинувся розповідати.

Приходив сам писар до Тереня! Сам писар! І чого? Ну? Чого б подумати?! На службу просить Тереня! На службу у розправу за писарчука, на 15 р. у місяць! Га? На 15 р. зразу, а старі писарчуки по 7 та по 10 і досі мають. Що то таке? Чи не видно тепер, що їх забрав такий страх, що вони аж подуріли?! Га?

— Ну, а Терень що? Терень як до цього? Кендюх з обуренням помотав головою, заплющив очі й многоповерхово вилаявся:

— Дурень Терень, от що я тобі скажу по чистій правді. Їдять його мухи з комарями! Та за таке треба й руками й ногами хапатись. "Не хочу!" Та я б його... Не хотіла б ворогів моїх доля... Не хоче! А чого ж він хоче? Щоб йому очі повилазили за плугом та у поросі? А тут 15 р. у місяць, сиди собі та шкрябай пером, у чистому, в холодку... Тю, сказився б ти! Що вони йому зроблять? Га? Не схоче, кине к чортовій матері, та й край... Та я б... Ех, їдять його мухи з комарями... Хоч би ти йому сказав... Мати женить його хоче, тут уже видно... А з чим жениться? Хто за його, сліпого, піде? Га? Е, базікають чортзна-що, не слухають, коли їм розумні люди говорять. Приходь зараз же до млинів, будуть усі наші. Чуєш? Ано, ти, бодай тебе бог любив, чухала б тебе бенеря! Н-но! Приходь же!

Це вже було щось нове. Посада в розправі. Чого ради? Може, справді, піддобритись хочуть та підходять на різні способи? Бо яка ж рація такого чоловіка в своє товариство закликати?

А може, що інше?

Як тільки піп ліг, я городами побіг до млинів. Там не співали, не реготали, а тихо балакали. Один Кендюх гарячився, але й то як погасаючий вогонь, що справив своє діло.

Терень був спокійно-добродушний. Він рішив узяти місце писарчука. Чим він рискував? Прогонять все одно через тиждень-два, а тим часом посидить собі в холодку. Гроші дають навіть наперед. Заплатить ними косареві та й попанує. А на вулицю щовечора так само ходитиме, як ходив, так само співатиме, як співав, так само не піддасться, як не піддавався.

— І Одарку візьмеш! От будь я трижди проклят, як не візьмеш! — спалахнув ентузіазмом Кендюх. — Я вже бачу, до чого воно йдеться. Ех, їдять його мухи з комарями! Як задєлается наш Терень на главного писаря, от буде кумедія! Зараз же, хлопці, забастовку на всю губерню!

Я недовго сидів у той вечір з хлопцями. Всім було якось не то ніяково, не то жалько чогось. Може, справді, заздрили Тереньові, як одверто докоряв Кендюх? Не знаю. Я, не прощаючись, пішов додому вулицями. Біля подвір'я Осипа Копанки, як звичайно, було ясно і людно. Сиділи на приступках лавки, на дубках дядьки, лускаючи насіння й гомонячи. Вікна в великій під залізом хаті Копанки жовтіли на два боки. Копанкова невістка і сини торгували добре, одні в лавці, другі в пивній.

Я довго лежав на своєму сіні і крізь дірку в соломі даху дивився на кліпаючу в ній зірку. Коні смачно хрумкали в стайні, клацаючи залізом пут. Шумно й з полегшенням зітхали корови з другого боку. На подвір'ї, зарослому шпоришем, було тихо, мирно та кротко.

Дійсно, на Тереня зміна в його становищі не зробила ніякого враження. Правда, він купив собі нового хворменого картуза з бархатним околушком, які носять семінаристи. Але це була вже форма, так мусить бути. Купив також новий піджак, — недобре при чистій роботі сидіти в якомусь лахмітті.

І очам, справді, стало зразу легше. Крім того, поїхав якось з писарем в Гуляйполе, і там земський лікар дав йому окуляри й лікарства. Через окуляри світ не так різав, а лікарство жар з очей забирало.

Але Терень ходив собі на вулицю так само, як і перед цим. Хлопців у його гурті тепер стало більше. Дівчата перестали ховатись і вступали до сміхів, танців та співів. Співали ж зовсім не лагідних пісень, а тих самих, не виключаючи й "Ой, чук, писарчук!". Словом, стало зовсім не гірше, а далеко краще.

Чим, зрештою, рискував Терень? Окулярами? А, їдять його мухи з комарями, що таке окуляри? Шкло, пустяк! Що таке навіть хвормена фуражка? Ганчірка, і більш нічого!

Діло не в окулярах і не фуражках.

Тепер усім ясно було, що Терень переміг. Правда, перемога була непевна, хистка, але все ж таки перемога. З голотою, значить, рахувалися. А її представника он як угору піднесли.

Терень став фігурою в селі.

Коли приходили до розправи, то вже насамперед звертались до Тереня. А називали вже не інакше, як Терентієм Софроновичем. Терентій же Софронович добродушно собі сміявся з того і охоче робив усе, про що його просили.

Писар, староста, урядник були з ним смирні, делікатні і також називали Терентієм Софроновичем. А моно-польщик — маєте собі! — звернувся до Тереня, щоб той склав йому пісеньку на іменини його жінки. Сама монопольщиця приходила до розправи з зеленою парасолькою і мережаною хусточкою в руках! Бідний Терень аж упрів, але пісню таки склав. Ловка пісня була. Кендюх її проказував, захлипуючись.

Всі навіть думали, що Тереня на іменини покличуть, але не покликали. Ну, певно, що він не пішов би, того й не покликали.

Минув тиждень, два, місяць. Справа стояла на місці — ні туди, ні сюди. Урядник не чіпав, староста не гримав, навіть піп у казаннях не соромив хлопців. А Терень і хлопці які були, такі й зосталися, хіба що не було такого напруження й гостроти, як раніше. Кендюх же, бережучи Тереня, старався поменше чіпати писаря. Ану його, к лихій годині: тільки клопіт Тереньові буде. Та й Копанків дратувати не варто: могло статися, що Одарка таки піде за Тереня, на те щось скидалося. Раніше вона сміялася з очей Тереня, а тепер очі видужували, сміятися вже нема чого. А до того — Терень уже не Терень, а Терентій Софронович, ніби, як-не-як, сам начальство, служба, управленіє. Це вже неабищо, не репана мазепня, писар з розправи. В окулярах, в картузі з бархатним околушком.

Погано тільки, що Терень не покидав пити. Мало того, став частіше прикладатися до чарки. Тоді він робився злий, дурний, бив себе в груди, грозився порвати на шматки хвормений картуз, кидався когось бити — чи Копанку, чи писаря. Баба Секлета, а часто і Одарка мусили його в'язати, щоб стримати від дурниць. Де бралася в таких випадках Одарка, ніхто не знав: Кендюх, здається, міг би що-небудь про це сказати, але він мовчав. На другий день Тереньові дуже боліли очі і він мовчки й похмуро робив на їх примочки. Мене він у цей час почав чогось дуже уникати.

Знов ми поїхали в повіт, і я несподівано дістав листа від своїх, — треба було якнайшвидше їхати. В той же вечір, приїхавши додому, я заявив попові, що беру рощот. Він дуже здивувався, схвилювався, думав,

що я чимсь образився (він несправедливо вилаяв мене в дорозі), але я заспокоїв його, сказавши, що мушу іти додому, там — казав чоловік на базарі — щось лихе удома в мене діється.

Пішов і до Тереня та хлопців попрощатися. Останній час я мало з ними бачився. Цілий день Терень у розправі, ввечері часом дома, часом десь з Одаркою. Хлопці, стомлені жнивами, рано розходились спати.

Всі також здивувались, що я так раптово відходжу. Терень же невідомо чого змішався, як я подав йому руку, хотів, здається, обняти, але не зробив того. Потім, як я вже пішов, догнав і провів мене аж до хати Копанки. Одначе нічого особливого ми й тепер не говорили.

— Ну, дай боже... — сказав я, бачачи, що він далі не хоче йти.

— Дай боже... Може, колись стрінемось... І тут не обнялись. Думав я, що він хлопців соромився, при них не хотів попрощатись як слід.

Я пішов у один бік, а він у другий. Озирнувшись, я помітив, що він звернув у перевулок до Одарчиної хати.

Років через півтора я їхав на поштових конях через село Уласівку, того самого повіту, що й Грузьке.Сани весело, неначе бавлячись, забігали то в один бік, то в другий. На дахах, деревах, на телеграфних стовпах лежав м'який пухастий сніг, який від вітру розлітався злотисто-радісно. Сонце стояло на південь, зимове, блискуче, але холодне.

Була неділя. Селяни в жовтявих кожухах і рудих свитках поважно ходили по вулицях, залізаючи перед нами з дороги в глибокий сніг. У дівчат з намотаних на голові хусток визирали червоні від морозу щоки, ніс і кінчик підборіддя. Вони також легко й пухасто сміялись.

Біля одної хати, просторої, з віконницями, стояло декільки саней. Тут же тупкались мужики, гаряче про щось кричачи і до чогось весь час нахиляючись. Я сказав припинити коней.

— А що там, дядьки?

Вони трохи розступились. На снігу напівлежав дядько і снігом мочив собі ніс. Круг його виднілись плями й кавалки снігу з кров'ю. Він тільки зиркнув до мене, покрутив головою і набрав нового снігу. На вусах й бороді йому замерзли червоні кров'яні краплі. Ніс був синій та збухлий.

Деякі дядьки підійшли до мене, поскидавши шапки, і з надією та допитливою цікавістю в очах почали обережно оповідати. Вони приїхали на суд у волость. Не так на суд — бо суду, мабуть, не буде, — як поговорити з писарем. Тягне діло, закручує, замотує, а бог його святий знає, чого йому треба. Дали, що полагається; ні, мало, давай так, що вже й несила їхня. Кажи йому, а він у кулаки, побив чоловіка так, що снігом та водою одходили.

— А ви, пане, може, сюди... до нашого села ідете? Може, з губерні будете?

Я не встиг одповісти: на подвір'ї хати з віконницями зчинився крик. Ми всі хутко повернулись у той бік. Біля порога стояло двоє мужиків без шапок, а на самому порозі жінка в голубій город ській сукні. Вона голосно й сердито кричала на них. Щось знайоме мені було в цій крупній постаті.

І раптом жінка аж заточилась: з сіней, одпихнувши її вбік рукою, вистрибнув надвір чоловік без шапки, в довгому сюртуці.

— Ви чого?! Га?! — майже стрибаючи на дядьків, заревів він.

Я весь аж підвівся: то був Терень. У його тільки підросли вуса, та весь став неначе ширший. Але це, без всякого сумніву, був він. Навіть в окулярах, темних, круглих.

Дядьки щось почали говорити, злякано одступаючи назад, але він не слухав їх, налізав грудьми, часом п'яно хитаючись і зараз же ще з більшою люттю кидаючись вперед.

Один з дядьків насунувся на перекинений віз і не міг далі йти. Це неначе ще більш розлютило Тереня. Він ударив зо всеї сили мужика по голові, потім другою рукою, потім ще раз.

Я сильно пхнув кулаком у спину кучера і таким голосом сказав йому: "Поганяй!!" — що і кучер, і дядьки аж з острахом подивились на мене.

Коні шарпнули, завищали санки і весело забігли в один бік. Потім розігнались — і в другий.

— Поганяй, я тобі кажу!! — закричав я кучерові.

— Та я ж поганяю! — вражено озирнувся він до мене.

Я подивився на його, одвернувся і нічого не сказав. У мене було жагуче бажання повернути на Грузьке, приїхати до мого старесенького ласкавого попа і так здушити його за горло, щоб він уже ніколи більше не міг давати кротких розумних порад.

З Тереньом я з того часу ніде не стрічався.